

TÚL AZ ÓFERENCZIÁN
***Ignotus-problémák és -fantáziák*¹**
(Első rész)

Hárs György Péter

I.

Hullámverés. A Thalassa Ignotus, Ferenczi, Füst Milán és Karinthy és mások írásaiban „Látjátok azt a buborékot a vízen? [...] Hetek, hónapok elmaradnak, s ő egyre merül, egyre süllyed lefelé olyan lassan, olyan libegve, mint a hópihe a megfagyott levegőben. [...] Nagyszemű halak suhannak el mellette s aranyos testük fényes vonalat húz a sötétben. Csudás pókok, szörnyeteg rákok rohannak el közelében szájtátva. És némán lobogtatják feléje csápjait a tenger derengő színű virágai. Ő csak megy, megy lejjebb, amerre lelke van a sötétségnek, amerre világít már a homály. Ott alusznak a hangok, amikből a zene születik, ott aluszik a kék szín, ami az égboltját megfesti, ott az illatok, amikből idefönn a virágok lesznek. Kláris-barlangokban alusznak, az ágyuk csalánszövetnél is finomabb, bársonynál is puhább algából van megvetve, aminek színe olyan zöld, mint a harmatos rété, ha az angyalok nedves szemében tükröződik. Esztendőik múlnak, tíz év elmúlik, húsz év, száz év, s minden pillanat új csodákat mutat. [...] És ahogy beléjük néz [...], megérzi az egész világot, azt a piciny részét, amelyről elkerült, azt, amelyikbe lemerült s azt a mindannyinál nagyobbbat, amely még ezeken is túl van. És ez az örökkévalóság kezdete [...]. [...] Álmodni kezdnek a mi lelkünkben, álmok, amik hosszú alvás után fölbrednek, felszállnak a

¹ Ez az írás az OTKA K 79146 sz. kutatási projektjének keretében készült. Az itt leírt gondolatokat semmi más nem kapcsolja össze, mint hogy Ignotushoz kötődnek, pontosabban az ő pszichoanalitikai munkásságának kutatásakor vetődtek föl bennem, és mindegyik túlmutathat azon a képen, ami Ignotusról mint a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület alapító tagjáról és kapcsolatrendszeréről kialakult. Jelen írás tárgyaként csak kettőt választottam ki a számtalan lehetséges probléma közül. De tervezem az Ignotus–Pikler kapcsolat és a Jellinekekkel való viszony földolgozását is.

tenger színére, beleoszlanak az éjszakába és megtöltik az emberek szívét.” (Elek: 1909, 35-36.).

Ugyanazon tenger ringatja, mossa, zúzza lelkeinket. Hacsak. Hacsak a lélek nem maga-e tenger – tengerecske, tengerszem, ormótlan valónk partjai közé és köré zárt-húzódott, azokat ostromló, formáló, gyógyító gyöngyházfény végtelen. Elek Artúr 1909-ben írott novellájának a címe: *A nászhajó*. A kiragadott részlet kontextusa kettős: a szerelem, a születés és a halál, így együtt, meztelenül, ahogyan megfürödik az ember – mindkettőben. A novella elején ez is olvasható: „Nézd a bölcsőt, milyen puha, mily szelíden ringat. Oly szép lenne megpihenni benne és elaludni ajk az ajkon, szív a szíven.”² (Elek: 1909, 33.).

A tenger oly mélyen és mélyre vonzotta mindig is a fantáziát, ami nem magyarázható a közvetlen tapasztalás hatásaival. Azok is belémosódtak ebbe a képbe, akiknek talán sohasem adatott meg látni (a) tengert. Mindez arra utal, hogy a tenger belénkivódása valami ősbibb, atavisztikus realitás. Ahogyan a vízből születés mítosza sem mítosz csupán – s ha a ontogenezisről (és perigenezisről) mint a filogenezis ismétléséről szóló tanítás igaz, akkor él bennünk egy/a tenger nemcsak úgy véletlenül, hanem mert nyomokként őrzik azt szervezetünkben, túl az idegsejtek és gének emlékezetén, a könnyzacskók, az izzadságmirigyek – a zsigeri reakciók ezen ősi türannoszain – is túl, az Óperenciás tengeren is túl, szaporódószerveink és szaporodási késztetéseink, szeretőszerveink és szeretési/szerettetési késztetéseink. S őrzik a misztikus „meghalószerv” és meghalási késztetés.

A múlt század elején sorra jelentek meg magyarul is azok az ismeretterjesztő természettudományi művek, amelyek megmozgatták, és sokszor igazolták is a vízre szálló képzeletet. Flammarion, Bölsche, Zell írásai közkincsévé lettek annak a szellemiségnek is, amelyet ma a *Nyugat* címszó alá foglalunk – s amelyre oly nosztalgikusan tekintünk alá egy újabb század szirtjének meredélyéről, noha korántsem volt az a közkeletűen modernségnek nevezett mozgás hordozója. Inkább hagyományőrző volt, mintsem radikális, és mitsem akart tudni a dadáról és egyéb izmusokról. Főszerkesztője, Ignotus, a szellemi áramlatok közül még magát a pszichoanalízist is konzervatívnak tekintette, s ekként

² Vö. Ferenczinél: „Sőt, mintha a halálküzdelem tüneteiben regresszív vonásokat is lehetne felfedezni, melyek a meghalást a születés képére akarnák formálni s amelyek által kevésbé kinzóvá válna.” (Ferenczi 1928/1997, 27.).

éltette: „A psychoanalysisról azt szokták mondani, hogy forradalom, s annyiban bizonyára az, hogy felfordítja majd minden eddigi tudásunkat. Azonban, hogy úgy mondjam: politikai értelemben éppen nem radikális. Sőt konzervatív, sőt némely dolgokban bizonyos modernséghez képpes egyenesen reakciós.” (Ignotus: 1928, 381.).

De ugyanezen Ignotus ír 1911-ben Ferenczi Sándornak ajánlva egy verset, *Tengerparti alkonyat* címmel.

Tengerparti alkonyat

Ferenczi Sándornak

1.

Már ül az est a vizeken,
Már lila búcsútűzeken
Tör át az ormok szürke bőre –
S én szemem tapasztom a kőre,
Majd összefogom könyörgőre
Minden feszülő sugarát:
Úgy keresem mégegyszer a napot,
Szokásból, de szorongva.
Part-e vagy füst, amit lábam tapod?
Harang vagy álom, mi fülem bekongja?
S ki bennem szól hozzám: hóhér-e vagy barát?
Az árnyékokat nézem, nagyok-e,
A napot keresem, hogy ragyog-e
S így ködön által szeretem –
A kétségen is: vagyok-e,
Így tetszik által életem.

2.

Így páraközön által,
Így félhalottra váltan,
Önmagát így megszákítva
Kedvesem a kéj –
Így ájultan temetve
Forró márványerekbe,
Tengerekbe letaszítva
Lávaárnyai mély!
Ó lüktető halálok,
Ó gyenge barna vállak,
Amikül a távol ormok
Idetetszenek!
A messzeség elolvad
S egy könybe összefolynak
Dobbanó föld, légi homlok,
Álmodott szemek.

3.

Belenézem az égbe képedet,
Kék krátertüznek ég le két szemed,
Örvénylánggal veri föl az eget.
Hova lett hűs, közömbös mosolyod?
Nehéz keservem, ami lelobog,
Én vagyok a te, akit feldobok.

Lovrana, 1911. június

Mondhat-e el két ember kapcsolatáról bármi is többet, mint az, ha vers köti őket össze, vers, amit az egyik ír a másikhoz, de már ebben

a pillanatban is, ahogy a vers zárósorában is, mindegy, hogy ki az én, és ki a te. Közelebbről már nem lehet szólni.

Annyi bizonyos, hogy Ferencziben 1915-től már érlelődtek a *Thalassa* gondolatai.³ És Ignotus volt az első, akivel ezeket megosztotta, s mint majdnem mindenről, erről is értesítette Freudot. Innen tudjuk, hogy Ignotus „csalódást” okozott Ferenczinek: a megátalkodott kritikustól nem azt kapta, amire számított. „Legutóbbi budapesti utam alkalmával ért egy apró csalódás. Ignotus barátom, akin mint fölöttébb okos emberen, szívesen próbálom ki »felfedezéseimet«, igen hűvösen fogadta a koituszelméletemet [...]. Azóta képtelen vagyok a témával foglalkozni: hogy jogos önkritikám vagy túlzott érzékenységem miatt-e, még nem tudom.” (Freud/Ferenczi: 2002b, 121.)⁴

Ignotus tehát beszállt a *Thalassa* végső megformálásába. Ferenczi komolyan vehette az – sajnos az utókor számára ismeretlen – észrevételeket, és újragondolta a *Thalassát*. Következő referálása során Ferenczi már bizakodó és elégedett. „Ignotus elutasítása annyiban hasznos volt, hogy – hosszabb gátlás után – mégis kénytelen vagyok revideálni a dolgot, és – hitem szerint – jobban megalapozni feltételezéseim helyességét.” (Freud/Ferenczi: 2002b, 125.)

A megalapozás jól sikerült. Ignotusra éppen ez a Ferenczi-mű lesz a legnagyobb hatással: ebben látja majd leginkább megtestesülni Ferenczi gondolatainak eredetiségét, újszerűségét és érvényességét. Egy szerkesztő és egy szerző (alkotó) kapcsolatának lehetséges mélységéről,

³ A Freud-Ferenczi levelezésben utalásokat találunk erre, a lamarckizmus és a közösen tervezett Lamarck-könyv kapcsán egyebek közt az 1915. július 24-i, Pápai keltezésű Ferenczi-levéliben („hogy afölötti örömmönnnek adjak hangot, hogy az én ontogenetikai fantáziámnak ilyen gyorsan támadt filogenetikai testvérük” – Ferenczi kiemelése); az 1916. február 26-i Freud-levéliben is (Freud/Ferenczi 2002b, 140, 194.).

⁴ „koituszelméletemet”: valószínűleg a *Thalassában* később kifejtettekről van szó. Ferenczi 1914. okt. 24-től katonáskodott Pápán, ahol Freud is meglátogatta (a városban tavaly emléktáblát avattak a két pszichoanalitikus tiszteletére). Ignotus igyekezete ellenére csak 1916 januárjában helyezték át Pestre. Pápán fordította Freud *Három értekezését* (Freud: 1994), és itt fogalmazódtak meg benne először, fordítás közben, a *Thalassa* gondolatai: „1914 őszén a háború elvont rendes analitikus munkámtól és egy kis helyőrségbe száműzött, ahol a huszárezrednél teljesített orvosfőnöki elfoglaltságom nem elégíthette ki szokássá vált munkakedvemet. Szabad óráimat Freud *Három értekezés a szexualitás elméletéről* szóló munkájának magyarra fordításával töltöttem, aminek szinte elmaradhatatlan következménye volt, hogy e munka által felkeltett gondolataimat tovább szőjem és ötletszerűen bár, de fel is jegyezzem. Ezek az ötletek a párosodás közelebbi magyarázata köré csoportosultak [...]” (Ferenczi: 1928/1997, 9.)

hitelességéről és kölcsönös megtermékenyültségéről kevés tény szólhat szebben, mint a *Thalassa* sorsa. Mert éppen ez, a Ferenczi által kijelölt út lesz az, amelyen elindulva Ignotus megfogalmazza a saját sajátos pszichoanalitikus gondolatait. „Ez embernézethez Ferenczi azzal járult hozzá, hogy az emberi lélek őstörténetét még messzebb visszakövete, mint Freud. [...] Az emlősállatnak, amilyen az ember is egyenes őse a hüllő és a hal – tehát lelki s ennek alapján nemi életében nyilván lapanganak emlékei például a halak víz ellenében s sziklalépcsőkön feltörő ívási vándorlásainak. Az élet kezdetei a tengerbe visznek vissza: vajon például a magzatvíz s mint az úszási és lebegési álmok nem visszatérései-e ez ősalapotnak? [...] Vajon az egyéni élet megkezdésének ez a módja nem megisméltése-e annak a katasztrófának, mely a tengeri állatot akkor érte, mikor a vizek kezdtek szétoszlani a föld burkán s a vízi lénynek a szárazföldre kellett hozzáilleszkednie? S az eredendő katasztrófa emléke maga is, egyenest is nem bujkál-e a mai szárazföldi állat lelkében? S nem, sokkal későbből s már csakis az emberben, a jégkorszak irtózatos rázkódtatása?” (Ignotus: 1933/1999, 149. sk.) A *Bűcsúztató*ban leírtak annak az újragondolásai és a folytatása, amit Ignotus a második Freud-utószóban, a *Thalassa* megjelenése után fejteget: „testi csapás okozta lelki szorongást tesz fel Freud legtudományosabb követője, Ferenczi, az embernek már emberállati múltjából, a jégkorszaknak idejéből. S még régebb, tisztára állati múltjából, abból az időből, mikor a tenger lejjebb vonult a mélységekbe s feneke mind több helyt mint szárazföld került egyenest a légtenger alá, s a halfajtának vergődése s millió meg millió egyénének pusztulásával kellett kivárnia, míg a kopoltyú tüdővé alakult. [...] E gondolat rendjén vesz észre s tesz fel Ferenczi olyasmit, mint hogy, mondjuk, a méhmagzatnak a méhvízben való úszkálása: emléke s megisméltése az ősalatok tengerbeli életének. S így logikus és hihető az a különben vakmerő következtetése: hogy az álomban a lépcsőn való felmenésnek, mint az analízis minduntalan újra felfedi: szerelmi természetű jelkép volta halidőkből származhat, akik íváskor víz sodra ellen sziklák iránt úsznak fel... ha a pszichoanalízis kivétel nélkül minden lelki s idegbeli rendellenességről megállapítja, hogy regresszió [...] akkor minden bizonynyal vannak olyan emberi abnormitások is, melyek még valamely állati étapeon voltak normák.” (Ignotus: 1925b, 295.). Ha belegondolunk, komoly meggyőződés és igazi bátorság kellett ahhoz, hogy valaki Ferenczinek éppen e mellett a kezdetektől fogva máig sokat támadott elmélete mel-

lett álljon ki – és nem csupán egyszer, hanem folyamatosan az évek során.

Miért éppen a tenger? Ismereteim szerint a Karinthyval foglalkozó kutatók közül Nemes Livia hívta föl először a figyelmet arra a párhuzamra, ami Ferenczi *Thalassája* és Karinthy *Capilláriája* (Karinthy: 2000, 93-230.) között áll fönn (Nemes: 1993, 86-88.). Mások (pl. Robotos: 1982) a *Capilláriát* Freud elméleteivel hozzák összefüggésbe. Nemes okfejtése logikus. „Ferenczi *Thalassa* címmel emlegetett könyve [...] tudományos utópiának, Karinthy *Capilláriája* irodalmi utópiának volna nevezhető, bár egyik sem az elképzelt jövővel, hanem a múlt regressziójával foglalkozik.” (Nemes: 1993, 86.) A probléma csak az, hogy oksági (vagy hatás-) viszonyt próbál föltételezni a két mű között. „Karinthy műve a tenger mélyén orális szinten ábrázolja a faj- és egyedfejlődési regressziót. Úgy gondolnánk, hogy Ferenczi könyve volt Karinthyra hatással. Ám a *Capillária* íródott előbb [...]. A tenger mélyén játszódó utópia mintegy alátámaszthatná Ferenczi elméletét [...]” (Nemes: 1993, 86.) Ugyanakkor – jegyzetben – hozzáfűzi: „Bár mégsem kizárt, hogy Ferenczi volt hatással a *Capillária* megírására, mert mint a *Katasztrófák* bevezetésében olvashatjuk, Ferenczit 1914-től, Freud szexuális elméletének fordítása óta foglalkoztatta a téma [...]. Feltehető, hogy budapesti barátainak is beszélt akkoriban új elméletéről.” (Nemes: 1993, 87.). Hogy föloldja ezt a zavaró ellentmondást, Nemes meglepő (?) forráshoz nyúl vissza – a közös analitikus forráshoz, amely mind Ferenczi, mind pedig Karinthy tengerébe nyilvánvalóan beléömlött – Freudhoz. „Kérdezhetnénk esetleg, olvasta-e Karinthy Freudnak az infantilis szexualitás elméletéről szóló cikkét (1909). Azonban – úgy hisszük – a gyerekek sem szokták Freudot olvasni, amikor ezeket az elképzeléseket szövik a nemiségről.” (Nemes: 1993, 86.) Nem fogom végigismertetni itt most Nemes tanulmányát, csupán az egyik legfontosabb megállapítását idézem, no nem azért, mintha valami meglepőt mondana, hanem mert azt hiszem, Ignotus verséhez is kulcs lehet.⁵ „A két mű összevetésében nemcsak az a feltűnő, hogy mindkettő a tenger mélyére vezet bennünket, [...] de talán még feltűnőbb, hogy mindkettő olyan világba visz, ahol a nő (az anya) áll a világ középpontjában.” (Nemes: 1993, 86-87.) A Ferenczinek ajánlott vers poétikai csavarja, hogy óhatatlanul úgy olvasódik, mintha egy nőhöz szólna. De észre kell venni, hogy

⁵ Ignotus versét egy másik dolgozatban kívánom részletesen elemezni.

ez egy háromszemélyes költemény, a lírai én egy barátnak vall egy barát-nőről, az „anyáról”, s az azonosulások és áttételek innen már érthetők – abból az intim, szinte analitikus helyzetből, amelyből a vers szól.

A *Thalassa* történetének rekonstruálásában pedig maga Karinthy segít bennünket. A *Lélekbúvár. Ferenczi Sándor halálára* című írásában így emlékezik: „Így jöttek létre dolgozatai elvi kérdésekről s különösen – számomra – a *Capillária* látomását tudományosan igazoló *Katasztrófák a nemi életben* című izgalmas könyve, melynek merész és meglepő következtetésein az ősz Freud (Ferenczi maga mesélte mosolyogva) nagy szeretettel, de öreges óvatossággal csóválta fejét: magam pedig sokszor használtam fel, a túlkapások ellen irányuló tréfás harcokban (mintha *komolyan* és lelkem mélyén nem éppen én várnám a végső igazság erőszakos kivizsgálását a túlzásoktól és a paradoxonoktól!), inkább a szeretet enyvelésével, mint a türelmetlenség ostorával. Ferenczi jól tudta ezt: két évtizedes barátságunk, meghitt beszélgetéseink során sokszor enyelegettünk így, s komolyan csak egyszer vádolt meg hűtlenséggel (a *Nyugat* hasábjain, elvi kérdésben), egyébként, mint az élet titkának minden igaz és szenvedélyes kutatója, többre becsülte a *megértő* kritikát a vakbuzgó rajongásnál.”⁶ (Karinthy: 1984, 117. – kiemelések az eredetiben).

Pedig nemcsak az „ősz Freud” csóválta a fejét. A hazai visszhangra például jellemző Füst Milán gonoszkodása: „Egy valamiféle úgynevezett tudós könyvében az áll, hogy lelki berendezkedésünk azért ilyen, vagy olyan, mert a tengerből származunk. Mikor ezt olvastam, megálltam. – No most mondd meg, mi ebben a feneketlen ostobaság? – buzdítottam magamat. – Valóban a tengerből származunk? – tettem föl a kérdést. – Ez még lehetséges is, – feleltem magamnak azonnal. – Akkor hát hol kell itt keresni a butaság magvát? Ki van-e zárva, hogy e tengeri származásnak lelki következményei vannak rajtunk? Még ez sincs kizárva bizony. Lehet-e tehát ezt állítani? Lehet, szabad, senkinek semmi baja se lesz tőle. És mégse tanácsos ezt állítani? Nem tanácsos. És miért nem? Mindenekelőtt nézzük meg? Termékeny gondolat-e ez, olyan-e, amelynek előzményei, vagyis e végeredményig való útja tanulságokat rejthet magában? Ezt nem lehet állítani, akárhogy forgatom is, ilyesmit nem tudok fölfedezni benne. [...] Az ilyen megállapításokat tehát bizvást az üres frázisok világába kell utalni. A tudósoknak ugyanis tisztá-

⁶ Vö. Karinthy: 1924 és Ferenczi: 1928/1997.

ba kell jönniök azzal, hogy egyáltalán vizsgálható-e ez a dolog, amelynek vizsgálatába belekezdtek.” (Füst: 1977, 395-396.)⁷

Nos, a *Thalassa* problémája igenis vizsgálható. De: „nem tanácsos” hatásokat és elsőséget keresni, mert – mint írásom elején utaltam rá – a tenger olyan archetipikus anyai kép, amely potenciálisan mindannyiunkban hullámot vethet, ráadásul a kor természettudománya éppen Ferencziék idejében búvárkodott serényen a tenger mélységeiben, és hozott föl onnan addig nem látott dolgokat. A tenger és az anya(i)ság képzete a közgondolkodás része volt. Az más kérdés, hogy ezt Ferenczi beemelte a pszichoanalízisbe, és ebben lehetséges, hogy Ignotus versének is része volt.

II.

Adaptív stratégiák a pszichoanalízisben – Ignotus és Otto Gross. Hogyan (ne) legyünk hősök? Az „adaptív stratégia” kifejezés pszichoanalitikus kontextusban némiképp kakuktkojásnak tűnhet. Holott esetünkben Radó Sándorhoz, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület – Ferenczivel és Ignotusszal együtt – alapító tagjához és első titkárához kötődik. Az alkalmazkodás kérdésének fölvetése nem idegen a pszichoanalízistől, de elsősorban a Lamarck teóriájához kötődik, és ritkán merül föl, hogy esetleg az analitikus társadalomhoz is alkalmazkodni kell. Ha nem tesszük, akkor „hőssé” válhatunk – olyan emberré, aki a környezetét akarja megváltoztatni, és nem önmagát, olyanná, akit – Ranktól is tudjuk⁸ – újra kitettek a tengerre, a Thalassára, hogy a víz hátán is megéljen. Akikről itt szó esik, mindahányan hősök voltak bizonyos értelemben: elég végignézni elnyert „minősítéseiket”.

Ferenczit a pszichoanalízis "enfant terrible"-jeként szokták emlegetni, pláne, hogy Jones szerint még elembeteggé is vált. Radó Sándort egyszerűen lebehavioristázzák – ami analitikus körökben szitokszónak számít. Ignotus a megalakult magyar egyesület egyetlen funkcióval nem bíró – tehát tényleg – *tagja* volt, és nem analitikus, Otto Gross pedig kábítóserfűggo anarchista. De hogyan kerül Otto Gross a képbe? Bár voltak magyar kapcsolatai⁹, számunkra itt nem ezért fontos. Hanem

⁷ A részletekhez lásd Hárs: 2008a.

⁸ Otto Rank: 1914/2008.

⁹ Lásd Friedrich: 2006, 2007, 2008.

azért, mert a „konzervatív” Ignotus (ahogyan arra írásom elején utaltam) és az „anarchista” Gross gondolatrendszere között bizony-bizony fölfedezhető érdemi összefüggések.

Mindannyiuk kortársa, a Freud által is hivatkozott¹⁰ Pikler Gyula azt mondta, amikor Ignotus személyiségét elemezgette (Pikler: 1924), hogy kétféle ember él a földön: a *bugrisok* és a *rongyosok*. A bugrist „a fényűzés és az asszony, a város és a kényelem, a pénz és a hatalom” érdeklí, az, hogy egy körötte forgó világban éljék. A rongyosnak nem az kell, hogy körötte forogjon, hanem hogy forrongjon a világ. A rongyos a „szent örültek” rokona – ahogyan Pikler szerint Ignotus is „kart karba fűzve járt ama rongyosokkal, a szentekkel, a tudni vágyókkal, az igazságosság rajongóival a poros és végtelen országutakon.” Földibb szavakkal: az első csoportba tartozó ember a főnnálló társadalom elveihez alkalmazkodik, hogy sikeres legyen, azon kevesek pedig, akik a második csoportba sorolhatók, nem hajlandóak földadni magukat, legbenső lény(eg)üket, személyes meggyőződésüket – mégha mások szemében infantilisnak tűnhetnek is.

Az alkalmazkodásra kész egoizmus áll itt szemben a lázadásra kész altruizmussal. Akik az utóbbit vallják, teszik, szükségképpen magányosak, és ritkán részesülnek saját korukban és közvetlen környezetükben a megértés kegyelmében.

Piklernek ez az *ad hoc* terminológiája nem csupán arra világít rá, hogy maga Ignotus „rongyos” volt, de arra is, hogy ebben az értelemben véve „rongyos” volt Gross, Ferenczi és Radó is. De kik is valójában ezek az emberek, hogy így összefutottak ebben az írásban? Otto Grosst, Ferenczi Sándort és Ignotust nem kell bemutatni. Radó Sándor (1890–1972) neve viszont, akit alkalmanként összetévesztenek Dórával¹¹, ritkán említődik meg analitikus berkekben. Minthogy Ferenczihez és Róheimhez hasonlóan jó kapcsolatokat ápolt a Tanácsköztársasággal, 1920-ban Berlinbe emigrált, 1924-ben Rankot váltva a *Zeitschrift* főszerkesztője lett, többek közt Wilhelm Reich, Heinz Hartmann és Otto Fenichel analitikusa volt. 1931-ben (más források szerint 1932-ben) New Yorkba költözött: ő lett a New York-i Pszichoanalitikus Egyesület Képzési Központjának igazgatója. 1944-ben megalapította a Columbia Egyetemen a Pszichoanali-

¹⁰ Például, Freud: 1995, 103.

¹¹ Radó Sándor (1899–1981) geográfus, térképész álneve, aki a II. világháború alatt a szovjet hadsereg számára kémkedett. Emlékiratai *Dóra jelenti* címmel jelentek meg.

tikus Klinikát. Az értékelések szerint a nonkonformista radikális baloldalhoz tartozott, és olyan kényes problémák fölvetésében volt úttörő, mint a homoszexualitás és a kábítószerfüggés.

Mindamellett Ferenczi és Radó nem főszereplő itt, csak ott fogom őket röviden megemlíteni, ahol elméleteik vagy személyes élettörténetük ezt a téma szempontjából szükségessé teszi, és figyelmemet Otto Grossra és Ignotusra igyekszem fordítani. Azonban mégiscsak főként Radó nyújtja ehhez az elméleti, Ferenczi pedig a problémátörténeti és életrajzi kereteket.

Miről is szól Radó adaptációs elmélete? Ez az elmélet egyáltalán nem számít(ott) újdonságnak. Spencer után divatossá vált nem csupán a fajoknak, hanem bárminek az alkalmazkodásáról beszélni – így a társadalmak alkalmazkodásáról is. Az adaptáció elsősorban a filogenezist érintő fogalom, amely a fajt segíti a túlélésben. Spencer és a szociál-darwinisták viszont úgy vélték, egy faj fönntmaradásához nem csupán biológiai adottságai, hanem társadalmi kulturális öröksége is hozzájárulhatnak. A társadalmi-kulturális és a filogenetikai közti szakadék problémája mindaddig megoldatlannak tűnt, míg Radó föl nem vetette, hogy egy élő organizmus ontogenetikus fejlődése sem esik másfajta törvények alá, mint filogenetikus fejlődése. Radó úgy gondolta, hogy nem csupán a fajoknak és kultúráknak kell átmennie az adaptáció evolúciós folyamatán, hanem az egyénnek mint a kultúra részesének is biológiai és kulturális meghatározottságban kell fejlődnie, és saját egyéni módján kell alkalmazkodnia. Azaz: az evolúció és törvényszerűségei nem pusztán a biológia és/vagy a társadalomtudományok területén érvényesek, hanem az egyén életében is, akinek létezése biológiai és társadalmi is. Az embernek mint embernek kell a társadalomhoz alkalmazkodnia. Az alapvető kérdés tehát az egyén társadalmi adaptációja – ami nem azonos a szocializációval. Feltételezem, hogy az ember egyéni alkalmazkodását elméletei is tükrözik – már ha vannak ilyenek. Ezért, ha például megnézzük egy pszichoanalitikus alkalmazkodását a „mindennapi életben”, akkor ennek a sajátos alkalmazkodásnak a nyomait joggal kereshetjük az elméleteiben is. Az elméleteknek mind az adott kor fejlettsége (evolúciója) által kijelölt tudományos keretekhez, mind pedig az adott egyén adaptáció fejlődéséhez és stratégiáihoz alkalmazkodniuk kell.

Elméletét Radó *adaptációs pszichodinamikának* nevezte el. Az adaptációs pszichodinamika „azt a szerepet tanulmányozza, amit a motiváció és a kontroll játszik az organizmusnak a kulturális környezetével való

interakciójában” (Radó: 1956a, 336.). Úgy vélem, témánk szempontjából legfőbb hozzájárulásának az alloplasztikus és autoplasztikus alkalmazkodás közti különbségek szigorú végiggondolása tekinthető: „Az ontogenetikus adaptációt az organizmusnak a környezetével való azon interakciós mintáinak tökéletesedéseként határozhatjuk meg, amelyek megnövelik esélyét a túlélésre, a kulturális önmegvalósításra és típusának átörökítésére. Az autoplasztikus alkalmazkodás olyan változásokat eredményez, amelyen maga az organizmus esett át; az alloplasztikus alkalmazkodás olyan változásokat, amelyeket az organizmus hajtott végre a környezetén. Az ontogenetikus alkalmazkodásban a legfőbb mechanizmusok a tanulás, a kreatív képzelet és a célirányos tevékenység.” (Radó: 1956a, 336.).

Mielőtt rátérnék az Otto Gross és Ignotus közötti párhuzamokra és különbségekre, emlékeztetnék arra, hogy összeköti őket egy életrajzi és részben elméleti kapocs, mégpedig Ferenczi Sándor – és egyrészt a szexualitás-elmélete, másrészt a társadalmi problémák iránti érdeklődése. Ferenczi mind Ignotusnak, mind pedig Radónak közeli barátja volt, és 1933-ban mindketten írtak róla nekrológot. Ferenczi és Otto Gross kapcsolatát Friedrich Melinda tanulmányozta behatóan.¹² Ferenczi és Gross személyes kapcsolatban voltak, és ismerték egymás munkáit, amint ezt bizonyítják a Freud–Ferenczi levelezés és Otto Gross írásai is. E négy ember között azonban a legfontosabb kötelék Ferenczi *Thalassája*, a szexualitás forradalmi elmélete. Gross személyesen soha nem ismerhette meg ezt az elméletet, lévén, hogy 1924-ben jelent meg először. Azonban az a radikálisan lázadó attitűd, ami ebben a Ferenczi-írásban tükröződik, már korábban kialakult. Ez a lázadás az ortodox pszichoanalízis és a tudományos és társadalmi közfelfogás hagyományai ellen irányult. Nem véletlen, hogy ez volt az az írás, ami elindította Radót a szexualitásról az emberi viselkedés szempontjából való gondolkodás útján, és Ignotust, hogy éppen úgy elmélkedjen az örültekről, az állatokról és nőkről, ahogyan tette, és egyben ez volt az a mű, amelyre mindketten a legtöbbet hivatkoztak. Ha Grossról, Radóról, Ignotusról vagy a pszichoanalízis más, nemkívánatos vagy perifériára szorított alakjáról beszélünk, Ferenczinek ezt és későbbi munkáit mindig is észben kell tartanunk.

S akkor most nézzük meg alapfölvetésünket: a Gross és Ignotus közti hasonlóságokat és ellentéteket. Legalább öt pontot kell érin-

¹² Lásd Friedrich: 2006, 2007, 2008.

tenünk: (1) művészet és irodalom, (2) forradalom, (3) a nők, (4) az örültek és (5) a magány.

1. „Dehát végre is ki ez az ember? Művész, tudós, politikus, vagy mind-egyik, vagy – last, not least – újságíró?” – kérdezi Ignotusról a *Nyugat* egyik szerzője. (Dóczy: 1924, 673.) Gross és Ignotus mind a ketten azok közé tartoztak a pszichoanalízis korai történetében, akiket kettős identitású analitikusoknak nevezhetünk: pszichoanalitikus-művésznek vagy művész-pszichoanalitikusnak. Mindkettejüknek – elsősorban Ignotusnak – volt irodalmi munkássága. Ez a művészettel átítatott lelki konstelláció egy olyan sajátos érzékenységet előfeltételez és tesz szükségessé, amely különbözik és kiterjedtebb, mint „pusztán” egy pszichoanalitikusé: megköveteli a társadalommal és a társadalmi problémákkal szembeni érzékenységet is. Persze, egy művész éppúgy lehet konzervatív, mint liberális. Továbbá maga a pszichoanalízis is tartozhat bármelyik csoportba. Ettől függetlenül az egyik közös dolog Grossban és Ignotusban a pszichoanalízis céljairól és feladatairól, azaz a pszichoanalízis természetéről való hasonló gondolkodás. Mindketten hittek abban, hogy a gyógyítás nem az egyetlen és legfőbb aspektusa a pszichoanalitikus elméletnek és gyakorlatnak. Ebben a kérdésben Ignotus volt a radikálisabb és szkeptikusabb: nem csupán úgy vélte, hogy a pszichoanalízisnek a társadalommal kell foglalkoznia, hanem azt is állította, hogy nem számít, vajon alkalmas-e a pszichoanalízis gyógyításra vagy sem. Valójában mindketten az egész emberiséget akarták volna gyógyítani, az egyén „jó közérzetének” előfeltételeként.

2. Gross és Ignotus mindketten liberálisok voltak – de másfajta értelemben és más módon. Egy ponton azonban – az anarchizmus tekintetében Gross miatt némi megszorítással – Ignotus kortársi jellemzése mindkettejükre illik: „vérbeli individualista, tehát, szükségképpen szélső liberalista. (Az ideális anarchizmus fellegrárai sohase csábították.) – Fő szempontja, törekvéseinek motívuma és végcélja mindig az egyén, vagy az egyének atomizált tömege: az emberiség, és az egyéniség szabadsága. Az élet minden jelenségével szemben való állásfoglalását az emberi életről vallott felfogása határozza meg, mely e mondatában summázódik. »Az ember – ember s élni és örülni akar.«” (Dóczy: 1924, 674). Vagy: „A kompromisszum nélküli, tiszta liberalizmus [...] rideg, de nagyon logikus elv, a saját erejüket érző, önmaguknak elég individualisták elve, a megkötöttség bármely formája ellen lázadó szabadságtörekvések gyűjtő elve.” (Dóczy: 1924, 675.). És másutt – magának Ignotusnak a megfogalmazásában: „A múlttal szemben csak egy kötelességünk van, hogy lerázzuk magunkról.”

(idézi Dóczy: 1924, 676.). Így elég meglepő, hogy míg Gross közeledett az anarchizmushoz – sőt harcos szószólójává vált –, Ignotus mindig is ellenérzéssel viseltetett a forradalmak iránt, és undorodott az ellenforradalmaktól. Tény, hogy mindkettejüknek más elképzelései voltak a hagyományról és a forradalomról. A pszichoanalízisről Gross azt gondolta, hogy a „tudattalan pszichológiája [...] arra hivatott, hogy belsőleg képessé tegyen a szabadságra, és a forradalom előkészítője legyen.” (Gross: 1913a, 384.). Ignotus viszont – mint már idéztem – azt írta: „A psychoanalysis-ról azt szokták mondani, hogy forradalom, s annyiban bizonyára az, hogy felfordítja majd minden eddigi tudásunkat. Azonban, hogy úgy mondjam: politikai értelemben éppen nem radikális. Sőt konzervatív, sőt némely dolgokban bizonyos modernséghez képeest egyenesen reakciós.” (Ignotus: 1928, 381.) Azért azt meg kell jegyezni, hogy akárcsak Gross, „Ignotus mindig a népszerűtlen álláspont pártján volt. Politikában és irodalomban egyaránt.” (Schöpflin: 1924, 662.)

3. A „népszerűtlen álláspont” gyakran népszerűtlen társadalmi kérdésekhez köthető, amelyek a társadalom legvédtelenebbjeit érintik: a gyermekeket, a nőket és az örvülteket. Gross és Ignotus egyaránt egy új családmodellben látták a megoldást, a család erejének megerősítésében.

Ezért a fennálló társadalmi rend elleni harc egyik sarkalatos pontja mind Ignotus, mind pedig Gross számára a nők helyzete volt. Ismertnek tételezem Gross matriarchátusról szóló nézeteit. Lássuk tehát Ignotus javaslatait. Az alapvető különbségek az ő felfogása és Grossé között a kiindulópontok és a végkövetkeztetések. Gross számára mindkettőt a matriarchátus jelenti. Ignotus mindkét – múlt- és jövőbeni – értelemben is elveti a matriarchátus létezésének tételezését. Ő a végkifejletet éppen a házasság formájában látja. Ez a házasság azonban mindkét fél számára megengedi szexuális és/vagy szerelmi viszonyok folytatását, úgy a házasság előtt, mint azon kívül. A hűség nem azt jelenti, mint amit hagyományosan szokás rajta érteni: nem egymás birtoklásán alapul – sem szexuálisan, sem pedig érzelmileg. Ignotus kiindulópontja az, hogy az ember eredendően poligám természetű. Nem érvel emellett történeti tényekkel vagy feltételezésekkel, mint amilyen a matriarchátus is, hanem ehelyett a biológiához fordul, a főemlősök evolúciójához. Elemezve az úgynevezett „őshorda” elméletét és a nőtény és hím állatok föltételezett szükségleteit és jogsultságait, nekem úgy tűnik, mind a patriarchátust, mind pedig a matriarchátust elveti, minthogy a nőt és a férfit valóban egyenjogúnak tekinti, viszont nem veti el a házasság intézményét. A házasság, és követke-

zéseképpen a család – számára és szerinte – a lelki egészségnek, a gyermekek fölnevelésének a garanciája, és garancia arra, hogy az ember visszakapja azt, amit a kultúra és a civilizáció tőle elrabolt. Ez az egyik szál, ami az örültekről való gondolkodásához elvezet.

4. Egyik esszéjében Ignotus ezt írja: „Mint ahogy azt szokás mondani, hogy nőnek lenni magában is betegség, úgy embernek lenni is magában is betegség. Ezt az alapbetegséget meggyógyítani nem lehet, sem írral, sem psychoanalysisal, sem holmi visszatéréssel a »természethez«. [...] Az ember tehát mindenképp örültségnek kitett, szinte örültségre rendeltetett állat, s ezért az örültek sokkal közelebbi testvéreink, mint Szent Ferencben való minden egyéb testvéreink.” (Ignotus: 1928, 381.). S ugyanitt megkérdezi: „mi egyéb az örültség, mint hogy az ember nem tud békességben élni a világgal?” (Ignotus: 1928, 382.) Ignotus az örültben és a nőben a tragikus emberi létállapot megtestesüléseit látja – mindenfajta társadalmi és mentális korlátozás és rabszolgaság emblematikus képét. Az örök emberi jelenik meg fölnagyítva a nőben, az örültben – és tegyük hozzá –, a gyermekben, és sorsuk alakulása – amely alakulásban a pszichoanalízis is érintett, vagy érintett lehet – lakmuszpapírként látszik kimutatni általában az ember és az emberiség sorsát – amelynek alakulásában a pszichoanalízis megint csak érdekelt lehet. A fő különbség Gross és Ignotus között, hogy míg az előbbi az örülteket pszichoanalízissel akarja gyógyítani, és úgy véli, ez lehetséges is, addig az utóbbi meg van arról győződve, hogy az egyetlen lehetséges terápia visszahelyezésük egy családba, az emberi lény természetes környezetébe. Mindazonáltal Gross és Ignotus ugyanazt szerették volna elérni: hogy hagyjuk az embert természetesen élni egy természetes békében és boldogságban.

5. Végül szólni kell a magányosságról is. A magány egy emberi lény számára természetellenes állapot. De, miként azt Gross kihangsúlyozta, a gyermekek gyakran szenvednek a magánytól szüleik és környezetük viselkedése miatt. Ez a magányosság a gyökere minden magánynak az ember életében. A magányosságot kiváltó okok mindig a megértés hiánya, a szeretet hiánya és – következésképpen – a valódi kapcsolatok hiánya. Ezért a magány és az elszigeteltség mindazon emberi lények sorsává válhat, akik elveszítik egy valódi közösség családszerű ölelését – a közösségét más emberekkel, és ebből adódóan a világgal. Azok, akik a magányt leginkább megszenvedik, a gyermekek, és a felnőttek közül azok, akiket elutasított a közvetlen vagy szélesebb értelemben vett társadalom, külö-

nösen a nők és az örültek, de néha olyanok is, akiket autonóm gondolkodóknak vagy művészeknek nevezhetünk. A magánytól való megszabadulásnak gyakran az az ára, hogy föl kell adni a saját egyéniséget annak érdekében, hogy mások elfogadjanak, vagy egyszerűen képesek legyünk a túlélésre. Az egyéniség és a magány szorosan összekapcsolódó fogalmak mind Gross, mind pedig Ignotus írásaiban, de azzal a lényegi különbséggel, hogy Gross a gyermekkor magányosságában az egyéniség elvesztésének az okozóját látja, míg Ignotus számára a magányosság a felnőtt ember egyéniségének megőrzése érdekében tett törekvések eredménye. Az első esetben főként a család felelős a magányosságért, és a társadalomnak lehet vagy kell megszüntetni azt, a második esetben a magányosság elsősorban a társadalom felelőssége, és a család feladata a helyrehozatal.

Következtetés – avagy vissza az alkalmazkodáshoz. Gross és Ignotus példája nyilvánvalóvá teszi, hogy beszélhetünk alkalmazkodásról magának a pszichoanalízisnek az intézményrendszerén belül is, mégpedig legalább két aspektusból: a pszichoanalízis elméletének és gyakorlatának alkalmazkodásáról a tudomány egészéhez, túl a gyógyítás szűkebb értelmén, és a pszichoanalitikusok személyes alkalmazkodásáról ehhez az intézményrendszerhez és a tágabb társadalomhoz. Mint láttuk, Radó is a kétfajta alkalmazkodásról beszélt: az autoplasztikusról és az alloplasztikusról. Alkalmazhatjuk ezt az elméletet egy tudomány képviselőire, de a tudomány egészére is.

Ahogy a tudományos kontextus és igények változnak és átalakulnak, az egyes diszciplínáknak új kihívásokkal kell szembenézniük – alkalmazkodniuk kell a tudomány mindenkori állapotához. Ez az alkalmazkodás lehet autoplasztikus vagy alloplasztikus jellegű. A pszichoanalízis számára ezt a következőt jelenti: új módszerekkel és metodológiával rendelkező új diszciplínaként, sőt, olyanként, amely új tudományos nyelvet is bevezetett, megváltoztatta a tudományfölfogást – ez egy alloplasztikus adaptáció volt. Soha többé nem beszélhetünk tiszta lelkiismerettel, pironkodás nélkül természet- és társadalomtudományokról, humán tudományról, empirikus vagy alkalmazott vagy elméleti tudományokról, és így tovább. Elsősorban Freud „érdeme”, hogy a pszichoanalízis nem illeszthető be a múlt tipológiáiba, lévén önmaga éppúgy scientista, mint hermeneutikai vagy narratív. A pszichoanalízis felszabadítása azonban a hagyományos tudományok kötelékei alól Ferenczi Sándor és követői műve volt, és néhány elszigetelt alaké, mint Gross.

A gondolkodásnak ez az önállósága tette lehetővé Gross és Ignotus számára, hogy a freudi tanok mellett el tudják fogadni például Adler és Stekel elméleteit is.

A másik lehetőség egy diszciplína alkalmazkodása számára az autoplasztikus adaptáció. Ez azt jelenti, hogy hasonlónak válik a többi – „rendes” – tudományhoz, önmaga tudományos túlélése érdekében. Azaz: gyógyításként alkalmazott természettudománnyá válik, vagy társadalomtudománnyá, mint a szociálpszichológia, vagy humán tudománnyá lesz, mint az irodalomtudomány. A pszichoanalízis számára mindezen utak járhatóak voltak. Radó maga a természettudományosság útját választotta, viszont Gross és Ignotus, ha nem tévedek, miközben éppúgy beszéltek társadalmi és művészeti/irodalmi kérdésekről, mint orvosiakról, magát a pszichoanalízist is átfordították művészetté és irodalomná. Az igazat megvallva, ez egyben alloplasztikus alkalmazkodás is, mint-hogy megváltoztatta a művészeti és irodalmi kritika természetét.

Utolsó kérdésünk itt a pszichoanalitikus társadalom tagjainak alkalmazkodása a tágabb értelemben vett társadalomhoz és a pszichoanalitikus közösséghez. Kétfajta módját és háromféle útját lehet választani ennek, amelyek különféle variációkká állhatnak össze. Az egyik út a szakadároké, akik alloplasztikusan megváltoztatták az adott diszciplína profilját, követőket és híveket gyűjtöttek maguk köré, és iskolát alapítottak, mint ahogyan ezt Jung, Adler és Stekel tettek. Az alloplasztikus adaptáció másik útja az ortodox nézetek megreformálása volt, megmaradva Freud és a freudisták körén belül. Ezt az utat járta hosszú időn át Ferenczi, aki hermeneutikává formálta a pszichoanalízist, vagy Radó, aki tisztán természettudományos-orvosi tudománnyá tette, de mindketten szükségét érezték társaik támogató karjainak. Hogy céljukat elérjék, alá kellett vetni magukat egy autoplasztikus alkalmazkodásnak is, külső igényekhez kellett igazodniuk. Az adaptáció harmadik útja az autoplasztikus *azonosulás*, azaz: élni és halni a pszichoanalízist. Ez azt jelenti, hogy nem adjuk föl saját egyéniségünket, a következménye pedig: kilépés abból a társadalomból, amelynek nincsenek fülei az ilyen emberek javaslataira – szakítás a magányosság társadalmával, azaz magányossá lenni, és esetleg ebbe belehalni. Ez volt Ferenczi utolsó választása, és ez lett Ignotus végső választása is, amikor odahagyta hazáját, karrierét és barátait, és ez volt Grossé is, aki maga mögött hagyta – az életet. Azonban az a mondat, amit Ignotus az egyik, *Nyugatban* megjelent Freud-önéletrajzhoz fűzött utószavában írt, mindany-

nyiuokra nézvést igaz: „Annnyt éltünk mi különben szegény nemzedék, mint semelyik előttünk.” (Ignotus: 1925a, 137.).

IRODALOM

- DÓCZY JENŐ (1924): Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége. (Ceruza-jegyzetek egy kritikus arcképéhez). *Nyugat*, 1924. II, 672-696.
- ELEK ARTÚR (1909): A nászhajó. *Nyugat*, 1909. I, 33-37.
- FERENCZI SÁNDOR (1924a): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Pantheon, Budapest, 1928, Filum, Budapest, 1997. [*Versuch einer Genitaltheorie. Internationale Psychoanalytische Bibliothek XV*. Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1924.]
- FERENCZI SÁNDOR (1924b): Altató és ébresztő tudomány. *Nyugat*, 1924. I. 72-73.; *Ferenczi Sándor. Új Mandátum*, Budapest, 2000, 72-74, 220-221.
- FREUD, SIGMUND (1995): Totem és tabu. In: Freud: *Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Budapest, 1995. 23-157.
- (FREUD, SIGMUND, 1925/1993d) Prof. Dr. Freud Zsigmond: Freud önéletrajza. *Nyugat*, 1925. II, 101-135.; Önéletrajz. In: *Sigmund Freud Művei I.*, Filum, Budapest, 1993. 9-63.
- FREUD/FERENCZI (2000–2005): *Sigmund Freud-Ferenczi Sándor: Levelezés*. I-III. köt. (Szerk.: Ernst Falzeder, Eva Brabant) Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, Budapest.
- A magyar kiadás egyes köteteinek megjelenési évei:
(2000): *Levelezés. 1908–1911*. I/1. kötet
(2002a): *Levelezés. 1912–1914*. I/2. kötet
(2002b): *Levelezés. 1914–1916*. II/1. kötet
(2003): *Levelezés. 1917–1919*. II/2. kötet
(2004): *Levelezés. 1920–1924*. III/1. kötet
(2005): *Levelezés. 1925–1933*. III/2. kötet.
- FRIEDRICH MELINDA (2006): Otto Gross, az elfeledett kultúrforradalmár. *Thalassa*, 2006/2-3, 33-56.
- FRIEDRICH MELINDA (2007): Otto Gross lázadása. *Thalassa*, 2007/2-3, 121-139.
- FRIEDRICH MELINDA (2008): A kirekesztés stratégiái a pszichoanalízisben. *Thalassa*, 2008/3, 63-68.
- FÜST MILÁN (1977): *Ez mind én voltam egykor. Hábi-Szádi küzdelmeinek könyve*. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- GROSS, OTTO (1913a): *Die Aktion*. Vol. 3. 1913, Col. 384-387.
- GROSS, OTTO (1913b): *Die Aktion*. Vol. 3. 1913, Col. 1141-43.
- GROSS, OTTO (1913c): *Die Aktion*. Vol. 3. 1913, Col. 1180-1181.

- GROSS, OTTO (1913d): *Die Aktion*. Vol. 3. 1913, Col. 506-507.
- GROSS, OTTO (1914): *Zentralblatt für Psychoanalyse und Psychotherapie*. Vol. 4. 1914, 525-534.
- GROSS, OTTO (1919): *Die Erde*. Vol. 1. 1919, 681-685.
- GROSS, OTTO (1920): Marcus & Weber, Bonn, 1920 (Abhandlungen aus dem Gebiete der Sexualforschung. Vol. 2, No. 3)
- HÁRS GYÖRGY PÉTER (2008a): Ferenczi, Groddeck, Füst Milán. Az F1-G-F2 háromszög. In: Erős Ferenc – Lénárd Kata – Bókay Antal (szerk.): *Typus Budapestiensis*. Thalassa, Budapest, 2008, 171-212.
- HÁRS GYÖRGY PÉTER (2008b): Pszichoanalízis a Nyugaton (II). *Múlt és Jövő*, 2008/4, 47-70.
- IGNOTUS (1911): Tengerparti alkonyat. *Nyugat*, 1911. II. 55-56.
- IGNOTUS (1925a): Utószó Freud önéletrajzának magyar fordításához. *Nyugat*, 1925. II. 136-138.
- IGNOTUS (1925b): Utószó az utószóhoz. *Nyugat*, 1925. II. 295-296.
- IGNOTUS (1926): A házasság „válsága”. *Nyugat*, 1926. I. 853-857.
- IGNOTUS (1928): Testvéreink, az örültek. *Nyugat*, 1928. I. 380-383.
- IGNOTUS (1933/1999): Búcsúztató. *Magyar Hírlap*, 1933. május 28.; *Thalassa*, 1999/1, 148-150.
- (IGNOTUS) (1930): Freuds Sprache – Äusserungen von Hermann Hesse, Hugo Ignotus, Werner Achelis. *Psa Bewegung*, 1930, 2: 510-511.
- KARINTHY FRIGYES (1924): Altató és ébresztő tudomány. (Válasz Ferenczi Sándornak). *Nyugat*, 1924. I. 155-156.
- KARINTHY FRIGYES (1976): *Utazás Faremidóba – Capillária – Kötéltánc*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- NEMES LÍVIA (1998): *Alkotó és alkotás*. Animula, Budapest, 1998.
- PIKLER GYULA (1924): Néhány szó. *Nyugat*, 1924. II., 668-669.
- RADÓ, SÁNDOR (1956a): Adaptational Psychodynamics: A Basic Science. In: Sandor Rado: *Psychoanalysis of Behavior. Collected papers*. Grune & Stratton, New York, London, 1956., 332-346.
- RADÓ, SÁNDOR (1956b): An Adaptational View of Sexual Behavior. In: Sandor Rado: *Psychoanalysis of Behavior. Collected papers*. Grune & Stratton, New York, London, 1956., 186-213.
- RADÓ, SÁNDOR (1956c): Adaptational Development of Psychoanalytic Therapy. In: Sandor Rado: *Psychoanalysis of Behavior. Collected papers*. Grune & Stratton, New York, London, 1956., 347-357.
- RANK, OTTO (1914/2008): *The Myth of the Birth of the Hero*. Forgotten Books, <http://www.forgottenbooks.org>
- ROBOTOS IMRE (1982): *Utazás egy koponya körül*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár – Napoca.
- SCHÖPFLIN ALADÁR (1924): Ignotus sorsa. *Nyugat*, 1924. II. 262-265.